

УДК 811.161.2'27-058.237 : 82-6

ЕПІСТОЛЯРІЙ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛЕКТУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Інна Черкез

*Чернівецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
вул. Франка, 16, Чернівці, 58012, Україна
inna-cherkez@yandex.ru*

Статтю присвячено теоретичним та практичним аспектам виокремлення інтелігентського мовлення кінця ХІХ – початку ХХ ст. як соціального діалекту. На джерельній основі епістолярних текстів української інтелігенції зазначеного періоду визначено специфічні для мовлення цієї соціальної верстви риси (соціолектизми): суспільно-політичну, офіційно-ділову, професійну лексику; оказіональні новотвори.

Ключові слова: епістолярний стиль, українська інтелігенція, соціолект, соціолектизм, народнорозмовна лексика, іншомовні вкраплення, оказіоналізми.

В історії українського мовознавства джерельна цінність епістолярних текстів представників української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. тривалий час визначалася їх роллю в загальноукраїнському культурному процесі. Мовознавчих праць, спеціально присвячених мові листування української інтелігенції цього часу, небагато. До того ж досліджувалися насамперед листи чільних представників української культури, які біографічно були пов'язані з тією частиною української етнічної території, що згодом увійшла до складу Радянської України.

Упродовж тривалого часу закритою для дослідження, а часто й неопублікованою, була епістолярна спадщина багатьох письменників, науковців, громадсько-політичних та культурних діячів, життя і діяльність котрих були пов'язані з тими українськими землями, які після Першої світової війни ввійшли до складу інших держав. Отже, й мовні особливості їхнього епістолярію не були відображені у проблематиці сучасного українського мовознавства. Праці з цієї галузі пов'язані з традиційними аспектами дослідження листів як окремого типу текстів – лінгвостилістичним, психолінгвістичним, культурологічним. Поза увагою були такі аспекти, в яких би враховувалася специфіка розвитку української літературної мови, її функціонування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та формування мови української інтелігенції цього періоду.

До таких досі не зреалізованих аспектів належить, насамперед, соціолінгвістичний, згідно з яким мова листування української інтелігенції аналізувалася б з погляду відображення в ній специфічних ознак інтелігентського соціолекту та відтворення тих із них, які занепали через упереджено-негативне ставлення до суспільної ролі української інтелігенції, таврування її діяльності як «буржуазно-націоналістичної» та політико-ідеологічні втручання у процес нормування української літературної мови. Тому метою нашої статті є соціолінгвістичний аналіз епістолярних текстів української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Широкому залученню українського епістолярію зазначеного періоду до соціолінгвістичних досліджень перешкоджала й відсутність теоретичного обґрунтування, згідно з яким мовлення представників освічених верств можна було б визначити як окремих соціальний діалект (соціолект). Відповідно, завдання цього дослідження: 1) з'ясувати теоретичні аспекти виділення мовлення української інтелігенції зазначеного періоду в окремих соціолект; 2) виявити лексичні та інші текстові одиниці, що в українському епістолярії кінця XIX – початку XX ст. можуть бути потрактовані як специфічні для мовлення інтелігентної верстви і визначені як інтелігентські *соціолектізми*.

Основою виокремлення будь-якого соціального діалекту є чітке розуміння й термінологічне окреслення цього поняття, що спирається, з одного боку, на соціологічне виділення певної соціальної групи, а з іншого – на перелік мовно-соціальних ознак, специфічних для мовлення її представників. У сучасній соціології *інтелігенцію* визначають як «соціальну верству людей, професійно зайнятих розумовою (зазвичай висококваліфікованою) працею» [1: 92]. Загально кажучи, інтелігенція – це група людей, які створюють і відтворюють духовний продукт, знання, а також виконують організаційно-керівні функції.

Термін *соціальний діалект* та інші терміни соціолінгвістики – *соціолект*, *соціально діалектологія* – науково обґрунтовано у працях російських мовознавців В. Жирмунського, В. Бондалетова та інших ще в середині минулого сторіччя. «Лингвистический энциклопедический словарь» за редакцією В. Ярцевої (1990) подає коротке визначення *соціального діалекту* як «мови певних соціальних груп» [2: 133]. Попри таке досить загальне твердження, автор енциклопедичної статті в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» Л. Касаткін обмежує застосування цього поняття мовою окремих соціальних прошарків, а саме – мисливців, рибалок, шевців, студентів, спортсменів, а також декласованих елементів. Такий погляд на специфіку соціолектів видається дещо звуженим, проте він і досі переважає в сучасних соціолінгвістичних дослідженнях.

В. Бондалетов у своїй найвідомішій праці «Социальная лингвистика» хоч і не дає чіткого визначення соціального діалекту, проте вважає, що окремі типи соціальних діалектів належать до основних та другорядних форм існування мови. Той факт, що до другорядних форм існування мови учений зараховує таємні арго торговців і ремісників, групові жаргони, ритуальні мови, кастові мови та інші [3: 46], дає підстави припустити, що до соціальних діалектів, які за своїми ознаками характеризують основні форми існування мови (нарівні з літературною та народнорозмовною формами національних мов, територіальними діалектами), належить мова інтелігенції. Проте у запропонованій класифікації соціальних діалектів В. Бондалетов враховує лише ті мовно-соціальні характеристики, які мають чітке професійне, корпоративне чи групове забарвлення.

В. Жирмунський до категорії соціальних діалектів зараховував усі соціально зумовлені різновиди мови, незалежно від їхніх структурно-мовних та функціональних особливостей: територіальні діалекти (говори селян), напівдіалекти (мова міщан) і літературну мову (в її розмовній та писемній формі), вважаючи їх «соціальними рівнями мови» [4: 23]. Такий підхід, на думку В. Бондалетова, є закономірним, оскільки з огляду на суспільний характер мови її конкретні втілення в тій чи іншій формі обов'язково будуть соціально детермінованими і (хоч і не прямолінійно) співвідносними із «соціальним субстратом» [5: 6].

Серед перших праць, у яких мову освічених верств виділено як окремих соціально детермінований зразок, були дослідження російських мовознавців – Ю. Дешерієва («Социальная лингвистика: К основам общей теории», 1977) та Е. Туманян («Язык как система социолингвистических систем. Синхронно-диахронное исследование», 1985). Ю. Дешерієв ототожнював поняття соціального діалекту та класового діалекту. Соціальним (класовим) діалектом він називав мову аристократії [6: 211]. Е. Туманян у названій праці досліджує соціальні діалекти у їх зв'язку із загальнонародною мовою. Щодо критеріїв виділення соціальних діалектів дослідниця спирається на ті риси, що їх свого часу висунула Т. Ільяшенко: 1) класовий, а не професійний характер; 2) вживання цього зразка мовлення його носіями в усіх комунікативних сферах і 3) тенденція до відособлення від загальнонародної мови [7: 81]. Свою класифікацію дослідниця вибудовує, лише частково врахувавши ці положення, оскільки найважливішим чинником для виокремлення соціально детермінованого зразка вона вважає наявність функціональних та внутрішньоструктурних рис, які свідчать про відмінність цього мовного утворення від інших основних форм існування мови.

Усі типи соціально-диференційного мовлення, залежно від використання в ньому лексичних одиниць, Е. Туманян поділяє на дві групи: 1) *детермінована лексична система*, що включає професійні лексичні системи (зокрема й мовлення професійної інтелігенції); 2) *особливі, умовні мови*, куди входять умовно-професійні мови та арго декласованих [7: 92]. Мовлення освічених верств дослідниця розглядає лише як лексико-семантичну систему, що перебуває в межах літературної мови чи розмовно-побутового мовлення, з певним професійним спрямуванням, а тому, на думку Е. Туманян, не може бути виділене як особлива самостійна форма існування мови. Такою особливою формою є умовно-професійні мови та арго декласованих з огляду на їх відособлений від літературної мови характер. У цьому випадку мовлення інтелігенції розглядається лише як тип мови із професійним забарвленням, яке виникає в певних комунікативних ситуаціях, оскільки в щоденному мовленні представник цього середовища використовує одиниці розмовно-побутового мовлення або ж уживає літературну мову.

Теоретичні узагальнення Е. Туманян можна визнати такими, що цілком адекватно відображають історію російської літературної мови, проте в історії української літературної мови мовлення інтелігенції відіграло цілком іншу роль, зрештою, і формувалося за інших історичних умов. По-перше, послідовне вживання української мови в середовищі інтелігенції протиставляло того, хто говорить, усім іншим, оскільки панівною мовою в межах Російської імперії була російська мова, а в межах Австро-Угорщини – німецька і польська. По-друге, мовлення інтелігенції було надтериторіальним і наддіалектним утворенням, оскільки вироблялося у спільній діяльності української освіченої верстви, представники якої жили в межах кордонів різних держав. Окрім того, мовлення української інтелігенції протиставлялося мовленню селянства, яке було переважно неписьменним.

Загалом у радянському мовознавстві 1960–1980-х рр. в основі переважної частини класифікацій соціального розшарування мови лежала одна ознака – відособлений характер певного соціально-мовного утворення від основних форм існування мови (розмовно-побутової чи літературної мови), що в мовленнєвій практиці виражалося в максимальному відхиленні від прийнятих норм слововжитку. Підставою для виділення соціального діалекту в окремий тип було кілька ознак: 1) наявність таких мовних рис, що не властиві іншим формам існування мови (літературній мові

чи територіальним діалектам) і маркують соціальний діалект як особливу, відмінну систему; 2) таке мовне утворення повинно було мати свої функції – захищати й обслуговувати професійні інтереси її носіїв [7: 92]. При цьому не враховано відмінностей між соціальними стратами, що виявляються, насамперед, у самому наборі мовних засобів у різних комунікативних ситуаціях. Причиною такого однобічного висвітлення природи різних соціально-мовних утворень було панівне в радянському мовознавстві упереджене ставлення до інтелігенції, яку вважали соціальним прошарком з невизначеними класовими ознаками. Це значною мірою й пояснює ту невелику кількість досліджень у тодішньому радянському українському та російському мовознавстві, що розкривали б особливості мовлення інтелігенції.

Першою працею, в якій розглянуто соціолінгвістичні аспекти інтелігентського мовлення, була стаття Є. Поліванова «Фонетика интеллигентского языка», написана ще на початку ХХ ст. Ідею «фонетичного портрету» представників російського освіченого суспільства свого часу запропонував М. Панов у праці «История русского литературного произношения XVIII–XX вв.». Виокремив мовлення інтелігенції як соціолінгвістичну категорію та здійснив різномірний аналіз його мовних особливостей Л. Крисін у статті «Современный русский интеллигент: попытка речевого портрета» (2001) [8: 90–106]. На основі задокументованого розмовного мовлення представників зазначеної верстви вчений описує «соціально-мовленнєвий портрет» пересічного російського інтелігента і виділяє лінгвістичні та соціокультурні характеристики, властиві представникам лише цього середовища. Ця невелика за обсягом стаття містить чимало цікавого та цінного матеріалу і теоретичного, і практичного змісту, оскільки в ній у стислій формі схарактеризовано найважливіші соціальні та власне мовні особливості функціонування сучасного інтелігентського соціолекту. Вагомість цієї праці полягає в тому, що автор з огляду на структуру сучасного суспільства розрізняє представників інтелігенції за освітою та професійною діяльністю, за віком, за територіальною належністю, що, відповідно, впливає на мовне забарвлення «соціального обличчя» інтелігенції. Л. Крисін уживає термін *соціально-мовленнєвий портрет*, який відображає особливості мовлення певної суспільної верстви, уводить термін *регіолект* на позначення змішаного типу мовлення, властивого освіченим жителям малих і середніх міст, що перебувають у діалектному оточенні. А також – відзначає окремі фонетичні та лексико-семантичні особливості слововживання, типові для сучасного російського інтелігента, вказує на соціокультурну зумовленість мовленнєвої поведінки представників освічених верств, що виявляється в кодовому перемиканні у процесі комунікації, вживанні прецедентних імен, цитат [8: 103].

Стаття Л. Крисіна може бути моделлю для подібних досліджень в українському мовознавстві, в якому замало уваги приділяється інтелігентському мовленню. Адже традиційно більше досліджувалися територіальні діалекти як свідчення історичного розвитку мови, а соціальні особливості мовлення висвітлювалися крізь призму класового та професійного розшарування суспільства безвідносно до процесів, пов'язаних зі становленням української літературної мови.

Однією з перших праць, що характеризує розвиток української мови в її соціальному розшаруванні в діахронії та синхронії, є монографія Л. Ставицької «Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація мови» (2005). Під соціальним діалектом (соціолектом) дослідниця розуміє «різновид мови, вживаний як засіб спілкування між людьми,

пов'язаними тісною соціальною або професійною спільністю, тобто це мова певної соціальної групи» [9: 20]. Проте, попри загальний характер наведеного визначення, головну увагу в цій праці приділено кримінальному жаргону, молодіжному, зокрема шкільному та студентському, сленгу та суржику як елементам мовлення міста.

Докладний опис інтелігентського мовлення здійснили К. Ленець та М. Пилинський у статті «Епістолярний стиль в історії нової української літературної мови». Незважаючи на те, що тема цієї статті пов'язана зі стильовими аспектами функціонування української мови XIX – початку XX ст., у роботі є кілька моментів, що дозволяють зробити висновок про особливості мовлення української освіченої верстви зазначеного періоду. Скажімо, у листуванні використовується «суспільно-політична, наукова, мистецька, виробничо-професійна лексика» [10: 164]. К. Ленець та М. Пилинський вказують на появу в листуванні української інтелігенції типових для офіційно-ділового стилю слів, форм, конструкцій із характерною для цього стилю повторюваністю (*подати на розгляд, подати пропозицію, вислати дублікатами, помістити обвістку, виши менований* тощо) [10: 195]. Крім того, шлях, який пройшов український епістолярій «від одноманітної стилізації під просте селянське розповідання до багатой виражальної системи, здатної передати найтонші нюанси людського розуму і почувань» [10: 193], засвідчує й зміни у світоглядних засадах інтелігенції, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. поступово ставала впливовою соціальною верствою. Додатковим доказом цієї тези є використання виражальних засобів публіцистичного, офіційно-ділового та наукового стилів, які були органічною і невіддільною частиною мовної свідомості кожного, хто за своїм походженням чи професійною або творчою діяльністю був пов'язаний з інтелігентським середовищем.

Мовлення української освіченої верстви кінця XIX – початку XX ст., зафіксоване в текстах різного стилю та жанру, є об'єктом дослідження Л. Ткач. Лексику цих текстів дослідниця проаналізувала в низці статей, у яких дійшла висновку, що українська інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. продовжувала мовну традицію освічених верств українського суспільства XVI–XVII ст. – духівництва, козацтва, шляхти [11].

Дослідження епістолярних текстів представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. у соціолінгвістичному аспекті дозволило виділити специфічні риси мовлення цієї соціальної верстви. Об'єктивному висвітленню цього питання сприяє широке залучення епістолярних текстів – листів та щоденникових записів відомих культурних та громадських діячів, що мали різну професійну освіту, проте були водночас і письменниками, публіцистами, журналістами, політиками, науковцями тощо. Серед них Ю. Федькович, Б. Лепкий, А. Чайковський, О. Кобилянська, М. Менцинський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, М. Грушевський, С. Єфремов. Використано також видання епістолярної спадщини М. Драгоманова, Д. Яворницького та рукописи листів з епістолярного архіву мовознавця В. Сімовича, що зберігаються в Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Аналіз лексико-семантичних та стилістичних характеристик слів, що їх можна кваліфікувати як специфічні для інтелігентського соціолекту, засвідчує тематичну різноманітність інтелігентського мовлення. Ознак соціолектизмів набували різні за походженням слова, проте основою формування соціолекту української інтелігенції була народнорозмовна лексика, яка вживалася на позначення подій та обставин суспільно-політичного, культурного, громадського життя зазначеного періоду. Це зу-

мовлювало збагачення семантичного змісту багатьох слів, яке відбувалося через переосмислення значень, що, своєю чергою, сприяло розширенню стилістичних функцій цих одиниць.

Важливим чинником, що впливав на мовні навички українського інтелігента, а отже, і на мовне оформлення листів, була професійна діяльність. Наприкінці XIX – на початку XX ст. українське інтелігентське середовище представляли учителі, професори, лікарі, священики, адвокати, чиновники, видавці, які, окрім своєї щоденної професійної роботи, вели літературну, наукову, видавничу діяльність. Саме вузько-спеціалізовані терміни разом зі словами-професіоналізмами з різних галузей (науково-творчої, викладацької, видавничої, громадсько-політичної) формують групу слів, уживання яких соціально зумовлене інтелігентським середовищем. Адаже тодішню культурну верству характеризував і високий культурно-освітній рівень, що формувався під впливом гімназійної та університетської освіти з обов'язковим вивченням класичних мов, і відповідна професійна діяльність. Так, в епістолярній спадщині Ю. Федьковича представлена лексика військової термінології (*вербецирка* «призовний пункт» (Федьк., 425), *супровіт* [*супровітер*, *суперарбітріо*] – «вищий арбітраж» (Федьк., с. 425, 427), *цугфір* – «командир взводу» (Федьк., с. 403) та ін.), фах юриста та адвокатська практика письменника і відомого громадського діяча А. Чайковського зумовила наявність у його мовній практиці лексичних одиниць із галузі юриспруденції, а також економічної термінології (*експропріація* – «вивласнення» (Чайк., с. 17)), *індемнізація* – «відшкодування» (Чайк., с. 64), *рекурс* – «скарга, позовна заява» (Чайк., с. 73), *супендувати* – «звільняти від виконання обов'язків, обмежувати повноваження» (Чайк., с. 109), викладацька та наукова робота Б. Лепкого, М. Грушевського, М. Менцинського – чимало слів із науково-освітньої галузі (*забілітація* – «захист дисертації» (Груш., с. 78), *виобразовання* – «вивчення, набуття освіти» (Менц., с. 266), *іменувати* – «призначити на посаду, присуджувати звання, чин» (Лепкий, с. 77, 79), *матура* – «іспит на атестат зрілості» (Лепкий, с. 39) тощо). Видавничою діяльністю представників української інтелігенції пояснюється вживання в їхньому мовленні слів *наклад* – «1) тираж, видання; 2) кошт» (Лепкий, с. 177; Чайк., с. 191; Переписка, III, І. Франко, с. 5), *накладець* – «видавець» (Чайк., с. 170), *накладник* – «видавець» (Лепкий, с. 170, 176), *накладня* – «друкарня» (Лепкий, с. 165), *пренумерувати* – «передплачувати» (Федьк., с. 418; Переписка, II, М. Павлик, с. 75, 105, III, І. Франко, с. 47), *відбитка* – «окремо зброшурована стаття, невеликий твір тощо зі збірника, журналу» (ЕЯ, 1, Айзеншток, 1922, с. 10), *коректура* – «відбиток друкарського набору для виправлення помилок» (ЕЯ, 1, Ткач., 1930, с. 548) тощо.

Найбільшою за кількістю є група слів, що функціонували у сфері офіційно-ділового, адміністративного, культурного життя інтелігентської верстви. До цієї групи зараховуємо слова, пов'язані з адмініструванням: *віднести* – «звернутися» (Переписка, II, І. Мандичевський, с. 214; Менц., с. 265, 299; Чайк., с. 26; В. Гнатюк 1, с. 14; ЕЯ, 1, 1899, с. 427), *вистнати* – «домогтися, виклопотати» (Зінк., с. 52; Чайк., с. 28; Арх. Сім., Г. Петренко, 1918), *зарядити* – «1) організувати, улаштувати; 2) дати розпорядження» (Коб., с. 404; Переписка, II, М. Павлик, с. 104; Чайк., с. 179; Лепкий, с. 62; В. Гнатюк, с. 211), *резигнація* – «відставка, усунення від роботи» (В. Гнатюк, с. 106), *розв'язати* – «1) припинити дію угоди; 2) розпустити, припинити діяльність (про заклад, товариство, організацію, збори)» (Чайк., с. 225; Переписка, II, М. Павлик, с. 48), *урядкувати* – «керувати, мати вплив на когось» (Переписка, II, М. Павлик, с. 73) тощо.

Прикметною рисою інтелігентського соціолекту можна вважати вживання слів-термінів з різних галузей науки. У листах мовознавців І. Зілинського, І. Панькевича, А. Артимовича фіксуємо мовознавчу термінологію (*фонольоґія, фільольоґія*), у листах археологів до Д. Яворницького – археологічну: *археологічна мапа, знаряддя човновидної форми, кісткова підвіска, кліша, мікроліти геометричних форм, мушлєві скупчення, неоліт, неолітичний, рисунок, стація* та ін. (ЕЯ, 1, с. 192–213). Цікавим поєднанням одиниць різного стильового спрямування є листи археологів В. Грінченка та В. Добровольського до Д. Яворницького, у яких подано звіт про здійснені розкопки із використанням термінологічної лексики (ЕЯ, 1, с. 136–137, 142–143). У листах-звітах (*відчитях*) А. Добровольського про виконані роботи спостерігаємо деякі відмінності від сучасної офіційно-ділової практики: у документі активно вживаються займенники *я, мені*; майже немає безособових форм; вживаються слова, що мають образний компонент значення (*береги рясніють неолітичними стаціями*), а також вислови, що виражають суб'єктивне ставлення мовця до змісту повідомлення (*на жаль, як це не дивно*). Листи згаданих авторів мають водночас ознаки наукового стилю – вживання термінів, цитування, згадки про інших дослідників (ЕЯ, 1, с. 178–180, 183–184).

До того ж у досліджуваній період у мовленні української інтелігенції з'являється чимало слів із суспільно-політичної термінології, нові лексичні запозичення термінологічного характеру – це було наслідком зростання прагнення серед інтелігенції знати дві іноземні мови і більше. Проте головним чинником, що зумовлював використання нових слів суспільно-політичної та абстрактної лексики, була активізація українського політичного руху. У листах М. Драгоманова, приміром, фіксуємо такі одиниці: *індіферентний* (Переписка, I, М. Драг., с. 6), *демократія* (Переписка, I, с. 6), *делегат* (Переписка, I, с. 6), *соціальна політика* (Переписка, I, с. 23), *виборче право* (Переписка, I, с. 23), *радикально-демократична політика* (Переписка, I, с. 25), *доктринерство* (Переписка, I, с. 29) тощо.

Обов'язковою рисою інтелігентського соціолекту були іншомовні вкраплення з німецької, польської, французької, російської мов, які відображали високу читацьку обізнаність української інтелігенції. Найбільше іншомовних слів у листах О. Кобилянської, Лесі Українки, М. Менцинського, А. Чайковського. Ці текстові одиниці відображали ставлення авторів листів до різних подій суспільного та особистого значення. Одним із різновидів іншомовних вкраплень є латинські крилаті вислови, напр.: *Sancta simlicitas* – «свята простота» (Єфр., с. 77), *testimonium paupertatis* – «свідectво про бідність» (Переписка, М. Драг., I, с. 59; Єфр., с. 219), *teredium litterarum* – «відраза до написання» (Л. Укр., 10, с. 362), *justicia fundamentum regnorum* – «справедливість – підвалина держави» (Чайк., с. 61), *homo homini lupus est* – «людина людині вовк» (ЕЯ, 1, 1927, с. 164) та ін.

Характерним і водночас специфічним явищем саме для соціолекту української інтелігенції було вживання новотворів-оказіоналізмів, що виражали емоційні рефлексії кореспондентів на певні події особистого та культурного життя. Скажімо, для відтворення наслідків політики більшовизму в українському суспільстві та утисків, які унеможлилювали свободу висловлення, С. Єфремов уживає іменник *отарність* (< *отарний*) у значенні «пасивна, боягузлива поведінка людей, нездатних опиратися несправедливості чи виявляти свою індивідуальність»: *Отарність доходить до того, що безперечно розумні люде, як Міяковський, грубої підробки вчутти не можуть* (Єфр., с. 85). Значення цього неологізму мотивоване переносним значенням прикметника

отарний – прикметник до *отара* («безладний гурт людей, натовп, юрба» (СУМ, V, с. 802)), зневажливий відтінок значення якого зберігається й у новотворі. Інший іменник зі «Щоденника» С. Єфремова – *міністер'ябельність* – іронічно відображає ставлення автора до такої риси людини, як надмірний потяг до посад міністра і загальном роботі в міністерстві: *В кінці* [книги Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)»] *пробивається особиста образа на ессерів, зосібна на мене з приводу того, що ми всі не поділяли його міністер'ябельности, потягу до урядів під час гетьманщини* (Єфр., с. 114).

Окрему групу окаяніалізмів становлять слова, утворені від особових імен. У своїх щоденникових записах С. Єфремов ужив два окаяніальні новотвори – *курбалесити* і *курбасіяда*, якими висловив своє ставлення до театральних постановок відомого і популярного на той час українського театального режисера Леся Курбаса. Дієслово *курбалесити* утворене від імені та прізвища, містить конотативний компонент значення, негативну суб'єктивну оцінку, його сприйняття посилюється грою слів та асоціативним тлом російської мови (пор. рос. *куралесить*): *Після «Газа» яось не маю охоти дивитись на те, як курбалесить Курбас Лесь* (Єфр., с. 48). Іменником *курбасіяда* С. Єфремов позначає своєрідний творчий метод режисера, який полягав у вільному поводженні із п'єсою та тим задумом, який вкладав у неї автор. При цьому негативне емоційно-експресивне забарвлення слова *курбасіяда* посилюється іменниками *штука* і *штукарство*, які виступають контекстуальними антонімами: *Це, як уживати давнішого терміна, не «штука», а простісеньке собі штукарство. Нічого й згадувати, що од автора в цій курбасіяді лишилося дуже-дуже мало* (Єфр., с. 36). Іменник *курбасіяда* утворено за тією самою словотвірною моделлю, що й уживаний тоді в мовленні української інтелігенції іменник *ісреміяда*, *перен.* – «плачі, скарги». Лексичне значення цього іменника є тим асоціативним тлом, на якому і слово *курбасіяда* сприймається як назва таких театральних постановок, що замість сміху можуть викликати хіба що сльози у прихильників традиційного театального мистецтва.

В іншому фрагменті зі «Щоденників» С. Єфремова натрапляємо на іменник *«грушевіяне»*, яким автор назвав групу співробітників Академії наук, які були прибічниками її президента – М. Грушевського. Дещо знижений конотативний компонент значення збірного іменника *«грушевіяне»* впливає не лише з того, що саме слово вжито в лапках, а й зі самих щоденникових записів С. Єфремова, у яких постать М. Грушевського змальовано негативно: *Для виборів «грушевіяне» мобілізувались, сподіваючись на звичайний абсентеїзм на зборах співробітників* (Єфр., с. 679).

До окаяніальних новотворів, утворених від особових імен, належить дієслово *защуратити* – від прізвища В. Щурата, який очолював Наукове товариство імені Шевченка впродовж 1921–1923 рр. Дієслово вжите в листі А. Чайковського до К. Студинського, який сам згодом очолив НТШ, і відображає суб'єктивне ставлення автора листа до методів керівництва В. Щурата: *В якому стані обняли Ви провід Т-ва Н. Т. Ш., я знаю від Миколи. Його защуратили до краю. Знаю теж, скільки зусиль коштувало Вас уратувати його від запропащення* (Чайк., с. 269).

Отже, з уваги на загальноєвизнані соціологічні підходи, *українську інтелігенцію кінця ХІХ – початку ХХ ст.* можна визначити як окрему соціальну групу, представники якої проводили інтелектуальну діяльність і були носіями певних етичних норм, моральних та духовних цінностей. У зіставленні із сучасною соціальною структурою українського суспільства, інтелігенція зазначеного періоду була кількісно невеликою групою і об'єднувала людей різних професій, проте духовно споріднених

ідеєю національного відродження та освітнього розвитку українського народу. У своєму щоденному спілкуванні – офіційному чи товариському – представники української інтелігенції послуговувалися мовними одиницями, які з огляду на особливості тогочасного суспільства були властиві лише цій соціальній верстві. Такі соціально детерміновані мовні символи-маркери (професійна суспільно-політична, термінологічна лексика, іншомовні вкраплення, новотвори-оказіоналізми), що їх можна кваліфікувати як диференційні ознаки інтелігентського соціолекту, додатково підтверджують той факт, що мовлення української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. є окремим соціолектом. Перспективність таких досліджень очевидна, оскільки вони дозволяють виявити такі одиниці інтелігентського соціолекту, які, перебуваючи в складі пасивного фонду лексики української мови, зберігають потенційні можливості активізуватися в українському мовленні.

1. Краткий словарь по социологии / [под общей ред. Д. М. Гвишиани]. – М. : Изд-во политич. литературы, 1989. – С. 92.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 133.
3. *Бондалетов В. Д.* Социальная лингвистика : [учеб. пособ. для пед. ин-тов] / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1987. – С. 46.
4. *Жирмунский В. М.* Проблемы социальной дифференциации языков / В. М. Жирмунский // Язык и общество. – М. : Наука, 1968. – С. 23.
5. *Бондалетов В. Д.* Социальная лингвистика : [учеб. пособ. для пед. ин-тов] / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1987. – С. 6.
6. *Дешериев Ю. Д.* Социальная лингвистика: К основам общей теории / Ю. Д. Дешериев. – М. : Наука, 1977. – С. 211.
7. *Туманян Э.* Язык как система социолингвистических систем. Синхронно-диахронное исследование / Э. Туманян. – М. : Наука, 1985. – С. 81.
8. Там само.
9. Там само.
10. *Крысин Л. П.* Современный русский интеллигент: попытка речевого портрета / Л. П. Крысин // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 1. – С. 90–106.
11. Там само. – С. 103.
12. *Ставицька Л.* Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціяція української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – С. 20.
13. *Ленець К. В.* Епістолярний стиль в історії нової української літературної мови / К. В. Ленець, М. М. Пилинський // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 164.
14. Там само. – С. 195.
15. Там само. – С. 193.
16. *Ткач Л.* Західноукраїнський варіант літературної мови кінця XIX – початку XX століття і проблема мовної спадкоємності в сучасній Україні / Л. Ткач // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство : зб. наук. ст. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 22–37.

Умовні позначення використаних джерел

Арх. Сім. – Архів професора В. Сімовича. (У паспортизації зазначено прізвище автора листа та дата його написання).

В. Гнатюк – Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / [упоряд. та ком. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко ; передм. В. Наулка]. – Львів ; К., 2001. – 216 с.

Груш. – Листування Михайла Грушевського / [упоряд. Г. Бурлака]. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. – 399 с.

ЕЯ, 1 – Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / [упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник]. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – 888 с.

Єфр. – Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Олександрович Єфремов. – К. : Рада, 1997. – 848 с. (Серія «Мемуари»).

Зіньк. – Віддати зумієм себе Україні: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / [вступ. ст., археографічна передм., упоряд., ком., прим., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матер. проф. С. С. Кіраля]. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – 520 с.

Коб. – Кобилянська О. Твори : у 5 т. Т. 5. За ситуаціями. Статті та спогади. Автобіографії. Листи / [упоряд., підгот. текстів та прим. канд. філол. наук Ф. Погребенника]. – К. : Держлітвидав УРСР, 1963. – 768 с.

Лепкий – «Журавлі повертаються...» З епістолярної спадщини Б. Лепкого. – Львів, 2001. – 920 с.

Менц. – Модест Менцинський: Спогади. Матеріали. Листування / [авт.-упоряд. М. Головащенко]. – К. : Рада, 1995. – 462 с.

Переписка – Драгоманов М. П. Переписка / [зібрав і зладив М. Павлик]. – Львів, 1901. – Т. 1. – 184 с.; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / [зладив М. Павлик]. – Чернівці, 1910. – Т. II (1876–1878). – 318 с. ; Чернівці, 1910. – Т. III (1879–1881). – 519, XI с.

Л. Укр. – Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / Українка Леся. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10 : Листи (1876–1897). – 544 с.

Федьк. – Федькович Ю. Твори : у 2 т. Т. 2 : I. Повісті та оповідання. II. Казки, байки, жарти. III. Драматичні твори. IV. Листи / Юрій Федькович ; [упоряд. текстів та прим. М. Ф. Нечиталука]. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1960. – 500 с.

Чайк. – Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / Андрій Чайковський ; [упоряд. Б. З. Якимовича та ін.]. – Львів, 2002. – Т. 3. – 576 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

EPISTOLARY HERITAGE OF THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY AS A SOURCE FOR RESEARCHING THE SOCIOLECT OF UKRAINIAN INTELLECTUALS

Inna Cherkez

*Chernivtsi Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Studies
16, Franko Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine
inna-cherkez@yandex.ru*

The article outlines theoretical and practical aspects of distinguishing the speech of intellectuals of the end of XIX – the beginning of XX century as a social dialect. On the basis of epistolary texts of Ukrainian intellectuals of the period indicated above the author defines the features typical for this social stratum (sociolectisms): social and political, official and business, professional vocabulary; occasional neologisms.

Key words: epistolary style, Ukrainian intellectuals, sociolect, sociolectism, colloquial language, foreign vocabulary items, occasionalisms.

**ЭПИСТОЛЯРИЙ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX В.
КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИОЛЕКТА
УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ**

Инна Черкез

*Черновицкий областной институт последипломного педагогического образования
ул. Франко, 16, Черновцы, 58012, Украина
inna-cherkez@yandex.ru*

Статья посвящена теоретическим и практическим аспектам выделения интеллигентской речи конца XIX – начала XX в. как социального диалекта. На основе эпистолярных текстов украинской интеллигенции указанного периода определены специфические для речи данной социальной группы черты (социолектизмы): общественно-политическая, официально-деловая, профессиональная лексика; окказиональные новообразования.

Ключевые слова: эпистолярный стиль, украинская интеллигенция, социолект, социолектизм, народноразговорная лексика, иноязычные вкрапления, окказионализмы.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2010

Прийнята до друку 27.10.2010